

Оксана КИЧАК

БАБУСЯ ТА ДІДУСЬ У СІМ'ЯХ ЗАКАРПАТСЬКИХ ЗАРОБІТЧАН НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ (вплив на онуків та взаємодопомога дітям)

У статті розглянуто зміни традиційних соціальних ролей у сім'ях трудових мігрантів Закарпаття на початку ХХІ ст., зокрема, перехід батьківських функцій до бабусь та/або дідусів. Основна увага приділяється ролі прабатьків у подібних родинах, а також взаємовідносинам старшого покоління з «євродітьми» та самими заробітчанами, поняттям «сурогатне батьківство», «підставні батьки». Аналізується проблема зміни традиційних ролей, коли інтелектуальний світ заробітчанських дітей створюють дідусі та бабусі, висвітлюються основні способи взаємодопомоги між прабатьками та дітьми у сучасній заробітчанській сім'ї.

Ключові слова: бабуся, дідусь, заробітчанська сім'я, діти, відносини прабатьки-онуків, взаємодопомога.

© О. КИЧАК, 2013

Проблема заробітчанства мешканців Закарпаття на початку ХХІ ст. має дуже багато аспектів, які впливають і на життя суспільства в цілому, і на життя окремих особистостей. Масштабність цієї проблеми стає зрозумілою, якщо її висвітлити мовою цифр. Та ще вагомішою вона є в сім'ях самих заробітчан та членів їх родин. У сучасних умовах розвитку і трансформації суспільства, в умовах масштабної трудової міграції закарпатців за кордон велику роль у передачі майбутнім поколінням культурних, історичних, ціннісних орієнтирів відіграють прабатьки. Саме «на їхні плечі» залишають батьки-трудова мігранти не тільки своє господарство, а й найдорожче — своїх дітей. Бо ж добре відомо, що на Закарпатті з давніх-давен образ людини старшого покоління був тісно пов'язаний з категорією життєвого досвіду, його поступового накопичення та передачі молодим. Звичаї, традиції, наступність, спадщина — всі ці механізми суспільного буття припускають повагу до предків і високий авторитет старших. Однак характер відносин між поколіннями не залишається незмінним. Особливо суттєві зміни відбулися у заробітчанських сім'ях. Саме через це ми вважаємо за доцільне розглянути роль старшого покоління у таких сім'ях, а також взаємовідносини бабусь та дідусів з онуками із урахуванням тривалого перебування їхніх батьків за кордоном. Також актуальним на початку третього тисячоліття для вивчення сімей трудових мігрантів області є питання взаємодопомоги як з боку прабатьків своїм дітям, так і з боку дітей своїм стареньким батькам.

Чимало досліджень присвячено аналізу феноменів окремо «трудова міграція» та «батьківства», тоді як феномен «прабатьківство», а тим більше «прабатьківство у сім'ях заробітчан», поки ще не знайшов свого ретельного відображення в сучасній науковій літературі. Немає й комплексних наукових досліджень, присвячених проблематиці сім'ї та взаємовідносин у родині трудових мігрантів. Тільки аспірантка кафедри етнології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Т. Сердюк робить окремі спроби на прикладі Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей дослідити шлюбно-сімейні відносини трудових емігрантів. Та й вона не зачіпає у своїх студіях питання прабатьків і їх ролі у сучасних сім'ях трудових мігрантів. Також відсутні є студії, що базувалися на закарпатському досвіді окресленої проблематики. Тому можемо говорити тільки про ряд

окремих публікацій наукового та публіцистичного характеру останніх років, які певним чином торкаються окресленої нами теми.

Питання про роль бабусь і дідусів у сімейному вихованні вивчали Ушинський К.Д., Петровський А.В., Андреева Т.В., Куликова Т.А. та інші дослідники. Дані про традиції народного виховання у підростаючого покоління працелюбності, про важливість бабусь та дідусів у житті усіх членів сім'ї отримуємо з праць Ганцкої О.А. [19], Стельмаховича М.Г. [21] та статей Комісарик М., Тютюнник І. [25], Скутіної В.І. [20] тощо. Відомості ж про вплив трудової міграції на формування сім'ї беремо зі статті Крупник І.Р. [26] та періодичних публікацій Бурлакової В. [22], Русина С. [29], Толстокорової А. [30], у яких частково висвітлюються проблеми дітей трудових мігрантів. А про значення бабусь та дідусів у сім'ї ХХІ ст. дізнаємось з останніх статей по психології сім'ї Артамонова Е.И. [18], Виноградової В. [23], Куровской С. [27] та ін.

Джерельна база дослідження охоплює широке коло документів і матеріалів, більшість яких вперше вводиться в науковий обіг і які умовно можна розділити на кілька груп:

1. Результати проведених автором опитувань та анкетувань, що відображають позитивно-негативний вплив заробітчанства на взаємовідносини у сім'ях трудових мігрантів, зокрема основні риси спілкування прабабків з онуками під час перебування батьків останніх за кордоном, зафіксовані в щоденниках польових досліджень автора, проведених у селах Великий Раковець [4], Малий Раковець [7], Керещьки [6] та в щоденнику загальних даних [5].

2. Результати проведених під час етнографічної практики студентами історичного факультету УжНУ опитувань та анкетувань містяться у їх щоденниках польових досліджень, зібраних у селах Негровець [8], Кошелево [10], Тур'я-Ремета [12], Завидово [13], Березово [15] та ін. У них знаходимо інформацію як про роль бабусь і дідусів у сім'ях закарпатських трудових мігрантів, так і про духовно-моральний розвиток ними онуків, про те, що саме вони формують емоційну сферу дітей заробітчан та виконують роль «підставних батьків».

3. Дані офіційної статистики обласного центру зайнятості, які містять інформацію про обсяги трудової міграції населення Закарпатської області за межі

України та в інші області України: Аналітична записка про обсяги трудової міграції населення Закарпатської області [1], Обсяги трудової міграції жителів міського населення Закарпатської області за межі України [2] та Обсяги трудової міграції жителів міського населення Закарпатської області в інші області України [3].

Таким чином, стаття виконана на основі польових досліджень автора, документів поточних архівів державних органів влади та ряду публікацій вітчизняних дослідників.

Відносини прабабків-онуки у сім'ях закарпатських заробітчан на початку ХХІ століття

Сім'я трудового мігранта — це не тільки діти і батьки, а й бабусі, дідусі, тітки, дядьки і інші родичі. Часто вони відіграють важливу роль у вихованні підростаючого покоління, і вплив їх недооцінювати не можна. А оскільки лише за офіційними даними станом на 1 вересня 2006 р. 100037 мешканців Закарпаття перебувало на тимчасових роботах [1, с. 1], і щонайменше 5671 дитина через це залишилася без батьківської опіки (кожна п'ята дитина не має вдома одного з батьків, а 401 залишилася без обох) [29], то очевидним є факт цінності старшого покоління у сім'ях трудових мігрантів.

Опитування українських заробітчан, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка, засвідчує, що на час відсутності батьків (або одного з них) діти залишаються вдома з матір'ю (44%), бабусею (35%), батьком (14%), сестрою (14%), братом (12%), дідусем (10%), тіткою чи дядьком (5%). А чимало дітей взагалі опиняються і без нагляду батьків, і поза увагою держави [22]. Що стосується закарпатських дітей трудових мігрантів, то потрібно додати, що офіційна статистика за 2006 р. фіксувала у середньому по області 14,1% соціальних сиріт, з яких 1,1% — повні соціальні сироти при живих батьках, які знаходяться за кордоном [2, с. 4], та 6,9% соціальних сиріт, з яких 0,4% — повні соціальні сироти, батьки яких їздять на заробітки в інші області України [3, с. 4]. При цьому офіційні дані явно занижені. Проте встановити справжню кількість заробітчанських сімей на Закарпатті не просто. Однак, загальну кількість заробітчанських сімей у тому чи іншо-

му населеному пункті можна оцінити за даними анкетування учнівської молоді. Так, наприклад, якісні дослідження, проведені автором у окремих школах області, засвідчили, що в домогосподарствах мігрантів, у яких проживає кілька поколінь, обов'язки по догляду за дітьми взяли на себе бабусі та/або дідуся. Із загальної кількості досліджуваних сімей заробітчани у понад 65% випадків дитина залишалася під наглядом того з батьків, який залишився вдома, а в 30% випадків — під наглядом бабусі і/або дідуся. Несподівано високим виявився відсоток дітей, які залишились під наглядом бабусь і/або дідусів, хоча в сім'ї (вдома) залишився один з батьків — близько 35%. Як правило, така ситуація характерна для сімей, у яких на заробітки виїхали мами дітей. У випадках, коли на заробітки виїжджають обидва батьків, роль бабусь і дідусів зростає. У дев'яти з десяти випадків (91%) вони беруть на себе обов'язки по догляду за дітьми [5, с. 36].

Саме тому у системі сімейних ролей у родинях трудових мігрантів, за відсутності батьків, бабусі є головними персонажами сімейного життя для дітей, на другому місці — батьки-заробітчани, далі — всі інші члени сім'ї. Прабатьки займають у сім'ї особливе становище, бо в трьохпоколінній сім'ї активність «працюючого» покоління направлена на заробітки. Тому особисті якості прабатьків є основою для вироблення життєвої стратегії, ціннісних орієнтирів і моральних принципів у нащадків.

Первинним поштовхом для відносин прабатьки-онуки були інтерв'ю, у яких респонденти називали свою бабуся найбільш близькою людиною в дитинстві, навіть порівняно з матір'ю. Зауважимо, роль батьків до дідусів і бабусь не переходить просто. Як правило, це пов'язано з сімейною трагедією (загибель, хвороба батьків та ін.) або ж батьки працюють за кордоном. За таких умов дідусь з бабусяю глибоко травмовані або, принаймні, переживають стрес. «Як собі подумаю, що моя дитина мусить горбатитися день і ніч десь на чужині, та ще й не знати, чи заплатять їй ті гроші, чи повернеться додому жива-здорова, серце розривається...» (інтерв'юер — Гудь М., 63 роки) [12, с. 84].

Облагороджувальне проміння отчого дому, мамина ласка, бабусина доброта, дідусева розсудливість, тепло хатнього затишку в колі рідних братиків і сестричок на все життя залишають глибокий слід у душі

й серці кожного закарпатця [24]. Добре приходить до будинку, де разом із дорослими дітьми й онуками живуть бабуся з дідусем. Особливий затишок у тих будинках. Тут тихі, спокійні вечори. Кожен з батьків-заробітчани знає, їхні діти у порядку з їхніми батьками. Вони завжди нагодовані. А розмови бабусі з дідусем дають відчуття наповненості життя, долучають дітей до турбот дорослих. У свою чергу, заробітчани спокійні за своїх дітей: «Я спокійна за свою дитину. Знаю, вона в хороших руках. Доки ми з чоловіком на заробітках, моя мама дає лад як нашому господарству, так і Марійці (дочці. — О. К.)» (інтерв'юер — Рошинець Г., 34 роки) [17, с. 64]. «На мамі з батьком тримається наша сім'я. Діти постійно з ними. Мій батько замінив сином їхнього, бо чоловік робить аж у Португалії, дома був 5 років тому...» (інтерв'юер — Петрище Н., 41 рік) [7, с. 18]. Та поряд з наданням певної допомоги — побутової, матеріальної, бабусі й дідусі виступають в ролі сполучної ланки між минулим і сьогоденням сім'ї, передають традиції і оточують онуків воістину безумовною любов'ю [18, с. 97]. У широкому сенсі саме бабусі й дідусі здатні створювати відчуття спадковості і єдності заробітчанської сім'ї, передаючи онукам сімейні спадщину і традиції, зберігаючи сімейну історію. Саме вони є так звані «держателями сім'ї», бо найбільше відчувають і несуть відповідальність за перспективи сім'ї та майбутнє онуків. Таку роль відіграють бабусі і по відношенню до своїх онуків, народжених вже матерями-мігрантками — їх дочками або невістками. Найбільш яскраво це проявляється у випадку заробітчанських сімей, які є неблагополучними щодо виконання своїх функцій.

Роль бабусь і дідусів у сім'ях закарпатських трудових мігрантів просто неоціненна. Поки батьки перебувають на роботі, вони доглядають за онуками, під час хвороб піклуються про них, повністю заміняють їх, і цим самим допомагають морально і фізично своїм дітям. Бабуся та/або дідусь беруть на себе відповідальність за онуків і їх майбутнє, взаємодіють із зовнішніми організаціями (зі школою, муніципальними органами і т. д.). Завдяки прабатькам діти розширюють свій кругозір, завдяки їм набувають неоціненний досвід у спілкуванні зі старшим поколінням. Часто батьки-заробітчани через нестачу часу не можуть приділити належної уваги своїм дітям, на відміну від старшого покоління, які намага-

ються дати їм частину свого життєвого досвіду. Між дітьми та літніми людьми є своєрідний зв'язок, казка, розказана дідусем, виявляється цікавішою, ніж та ж сама казка, розказана татом [32]. Відомий український етнолог Стельмахович М.Г. відзначає: «Особливо вагомий вклад у виховання дітей вносять представники старшого покоління — бабуся і дідусь. У душах онуків вони на все життя залишають незгладимий слід» [21, с. 142].

Однією з основних функцій бабусь та дідусів є духовно-моральний розвиток онуків (передача духовних знань, релігійних уявлень, моральних якостей, сімейних цінностей і установок тощо) [23]. Перші знання про моральні норми дитина дістає від своїх перших вихователів-батьків, а у випадку заробітчанства хоча б одного з них — від бабусь та дідусів. У родинному колі через казки, оповідання, відгадування загадок, бесіди та взаємини з рідними, сімейні традиції вона і починає пізнавати суть таких моральних понять, як гарне і погане, добро і зло, справедливість, доброзичливість, чуйність, дбайливість, працьовитість, старанність, співчутливість, мужність, чесність, обов'язок, правдивість, ощадність. З віком ці моральні погляди, звичайно, змінюються, поглиблюються, моральний досвід розширюється [21, с. 170]. Та основи закладаються саме у дитинстві, і найчастіше старшим поколінням у родині. І саме завдяки ним не тільки знання моральних норм, релігійних обрядів і церковних свят, а й віра та молитва, жертвовність і терплячість вкарбовуються назавжди в дитячій свідомості. Та це й не дивно, бо у заробітчанських родин дідусь та бабуся мають більше вільного часу, ніж батьки, а відтак і більше можливостей звертати увагу дітей на явища природи і громадського життя, передавати дітям мудрість і народні знання, спілкуватися з ними, молитись, розповідати їм казки, народні повір'я, легенди, бувальщини, притчі, прислів'я та приказки, виховувати дітей та молодь. «Дідик ходить до церкви і мене учить молитися Богу» (інтерв'юер — Пашка, 4 роки) [9, с. 15].

Вітчизняний психолог О.В. Краснова запропонувала класифікацію прабатьків за критерієм виконуваної ними внутрішньої ролі. За цією класифікацією бабусь та дідусів, які беруть на себе відповідальність і турботу про онуків, називають «сурогатними батьками». Саме вони є джерелом сі-

мейної мудрості, бо здійснюють зв'язок з сімейними корінням [28]. А дослідниця А.С. Спиваковская наводить приклади трьох типів бабусь: «бабуся-жертва», «звичайна бабуся» і «активна бабуся» [18, с. 97]. Подібна типологія цілком прийнятна і для характеристики представників старшого покоління у сім'ях закарпатських заробітчан. Так, до прикладу, «бабуся-жертва» у подібних сім'ях сприймає роль бабусі як центральну для себе, звалює у час відсутності батьків за кордоном на свої плечі весь тягар господарсько-побутових і виховних турбот, відчутно обмеживши свої дружні контакти і дозволя. І навіть після повернення самих трудових мігрантів вона у сім'ї відповідає за все: як за дітей, так і за господарство. Зробивши турботи про сім'ю, дітей і онуків сенсом свого існування, пожертвувавши іншими сторонами особистого життя, ця жінка періодично відчуває суперечливі почуття, що включають невдоволення близькими, образу за недостатню подяку з їх боку, тугу і роздратування. «Нароблюся як мула. День за днем мушу тримати себе в тонусі, бо все ж на мені... А роки вже не ті. Даються взнаки переживання за дітей. Мені їх жаль, трудяться там (за кордоном. — О. К.), а тут діти без них ростуть. Та й ми вже з дідом не ті, що були колись. Хотілося б самим мати опору якусь, підтримку на старості літ. А бачите, як живеться...» (інтерв'юер — Барна Є., 72 роки) [15, с. 5]. Характерна позиція онуків такої бабусі — любов до неї і разом з тим залежність, звичка до опіки і контролю, труднощі самоконтролю і спілкування з іншими дітьми. «Я не уявляю свого життя без бабусі. Яюсь так вже звиклося, що мама постійно за кордоном. Видно, гроші їй потрібніші за мене. А от бабуся для мене — все. І я для неї теж сенс життя!» (інтерв'юер — Іван, 12 років) [8, с. 47].

«Звичайні бабусі» у сім'ях трудових мігрантів беруть участь у догляді за онуками і у їх вихованні, однак під вихованням вони скоріше мають на увазі допомогу в побутовому догляді за дитиною (приготування обідів, годування і т. д.) і/або матеріальне забезпечення сім'ї, коли батьки дітей на заробітках. Як правило, у закарпатському варіанті, така бабуся живе окремо (хоча і дуже близько), або приходить навідувати своїх онуків, коли їхні батьки за кордоном, або бере їх на цей період до себе. Згідно з проведеним опитуванням, кожна друга бабуся відно-

ситься до типу «звичайної». Вона разом з онуками дивиться телевізійні передачі, допомагає готувати уроки, грається з ними. Культурній освіті онуків бабусі цього типу мало приділяють увагу. Вони заохочують онуків до праці. Часто хвалять, обіймають, цілують, купують морозиво, солодощі, фрукти, іграшки, речі. При цьому зазвичай роблять це «просто так» або «за хорошу поведінку», «за те, що вона маленька». Як покарання «у випадках поганої поведінки», неслухняності воліють не спілкуватися з ними або посварити. «Моя бабка дуже проста людина, з нею дуже легко. З малості вона вчила нас працювати, бо ж було де: і в неї дома город, та й нам треба було садити хоча би картоплю та огородину, щоб було що їсти. Саме бабуся привчила мене цінувати людський труд» (інтерв'юер — Олеся, 22 роки) [10, с. 81]. «Наші бабуся з дідусем живуть недалеко від нас. Та восени літо, незважаючи на те, дома батьки, чи ні, ми проводили більшість часу у них. Їхня хата для мене — друга домівка. І хоча наша мама ніколи не їздила надовго з дому, бо працював завжди батько, ми з братом завжди більше були під контролем бабусі, ніж мами. Ще й тепер, повертаючись на вихідні додому з навчання, біжу відразу до бабусі, просто не можу оминати їхню хату. Це вже, мабуть, звичка якась...» (інтерв'юер — Мар'яна, 17 років) [13, с. 23].

«Активні бабусі» мають високий ступінь залученості в дозвілля і проблеми своїх онуків. Вони піклуються про онуків, пестять їх, допомагають робити уроки, грають з ними, водять їх до репетиторів. Такий тип бабусь у сім'ях заробітчанин характерний передусім для жителів районних центрів, де люди більшість часу приділяють собі та своєму дозвіллю, а не праці на огородах. Активні бабусі частіше відзначають і підтримують у внуків прояви доброти, співчуття, допомоги; чутливі до моментів, коли онукам потрібна підтримка, підбадьорення. Як покарання за «брехню, лінь, грубість» лають, забороняють дивитися телевізор або ходити в гості, можуть дати запотилничник або не спілкуватися, тобто вони проявляють велику активність у покараннях і вважають, що мають на це право. «Подумайте самі, моїй мамі до вподоби Валерій Меладзе як співак, а бабуся любить Діму Білана, як я. Та вона (бабуся. — О. К.) у мене крута! З нею поговориш на будь-яку тему. Правда, і по потилиці

можна отримати, якщо щось не так, та від неї це не сприймається як обіда...» (інтерв'юер — Аня, 15 років) [14, с. 3].

Та незалежно від типу бабусь, у сім'ях трудових мігрантів Закарпаття продовжує спостерігатися закономірність: онуки від дочок «ближчі», ніж від синів, і бабусі онуків від дочок більше залучені в їхнє життя, частіше з ними зустрічаються. «Я більше люблю маминих бабусю та дідуса. Хоча вони і живуть у іншому кінці села, а татові з нами, вони нас більше люблять, більше нам допомагають, більше дають нам порад. А таткові люблять більше тітчиних Ірку і Стаса. Бабка завжди з пенсії дає більше грошей їм, та й ягоди з вишнями завжди беруться для них. А нам дають більше мамині» (інтерв'юер — Вікторія, 6 років) [4, с. 30]. Це одна закономірність: найактивнішу участь у житті онуків бабусі та дідусі у сім'ях заробітчанин беруть, коли діти маленькі. Надалі, у міру зростання онука, бабусі не перестають допомагати дітям, хоча обсяг виконуваних справ зменшується. Оптимальним є співвідношення віку бабусі (до 65 років) і віку онука (до 11 років) для максимального розгортання діяльності «бабусі» [18, с. 98].

Дуже важливим у сім'ях заробітчанин є трудовий приклад дідуса і бабусі, адже старі люди приносять чималу користь у господарстві безпосередньою працею і виваженою мудрою порадою: «Поки баби, поти й ради, поки діда, поти й хліба» [20, с. 114]. Своім прикладом вони спонукають до праці онуків, адже коли працюють старенькі, молодшим і поготів «не годиться сидіти, склавши рук» [20, с. 114]. Тому не дивною по Закарпатті є картина, коли ще зовсім маленькі діти старанно, хоча і невміло, поливають квіти, протирають підвіконня і т. п. Малюки трудяться, наслідуючи дорослих, свідками праці яких вони є щодня, а тим більше, якщо старші розумно організують і заохочують таку роботу. «Допомагаю бабусі підмітати, допомагаю квіточки садити... Я молодець. Бабуся каже, що я вже велика газдинька. Я все роблю, як вона. Іще знаю багато-багато чого...» (інтерв'юер — Камілла, 4 роки) [11, с. 32]. «Я ходив з дідиком на тлактолі людям олати. Я був за келмом, я сам все можу, дідик плосто сидів» (інтерв'юер — Андріан, 5 років) [8, с. 7]. При цьому успіх виховного процесу прабацьків значною мірою зумовлюється застосуванням навіювання, за-

хочення, покарання. Бо ж їхнє головне завдання — забезпечення профілактики, запобігання злу, надання простору для добрих помислів і вчинків своїх онуків. Не даремно здавна побутує серед українців думка, що добробут родини залежить від того, як її члени ставляться до своїх обов'язків: батьки виховують дітей, працюють, щоб забезпечити сім'ю, з дідусем і бабусею всі радяться, бо вони найстарші, наймудріші. «Завжди буду пам'ятати свого дідуса, який любив і пестив нас (своїх онуків), брав нас з собою випасати овець, вчив збирати ягоди та гриби, розповідав нам казку. І бабусю, яка в сто перший раз на наше прохання розповідала, як вона знайомилась з дідом у молодості, як їм важко жилося. Як вони, маючи трьох дітей і живучи аж ніяк не в достатку, вивчили їх, усіх поставили на ноги...» (інтерв'юер — Віта, 23 роки) [14, с. 40].

Важливе місце в житті дитини бабуся і дідусь займають ще й тому, що нічого від неї не вимагають, стараються не лаяти її і не карати, жаліють її через відсутність батьків. Безперечно, роль у вихованні онуків-дітей заробітчан досить значна і важлива. Емоційна сфера дітей заробітчан формується у цих трансферентних, культурних відносинах з бабусями і дідусями більше, ніж з біологічними батьками-трудовами мігрантами. Професійна й монопольна опіка бабусь та дідусів є більш ефективною, ніж контроль зайнятих заробітчанством за кордоном батьків. Зрозуміло, участь останніх у вихованні дітей робить свій вплив на цей процес. Ступінь цього впливу визначається часом, який батьки і діти проводили один з одним і при цьому окремо від бабусь і дідусів. У багатьох випадках діти закарпатських заробітчан (особливо дівчатка) мало знають батьків у дитинстві, але зближуються з ними по мірі дорослішання. На цій фазі набував зворотного характеру ефект «перенесення» своїх емоцій. Ті почуття, які первинно сформувались відносно до бабусь і дідусів, вдруге зверталися на матерів, які поверталися із заробітків. Хоча грошові перекази і сприяють матеріальному благополуччю, вони не заповнюють емоційні втрати та соціальні ризики дітей, які залишилися у дитинстві без нагляду батьків. Часто діти не вміють розпоряджатися грошима, правильно використовувати свій час, не володіють знаннями і навичками як діяти в складних ситуаціях. Такі діти не знають, що робити при нещасних випадках, як про-

сити і пропонувати допомогу, у них відсутні і інші поведінкові навички.

Та в тривалому перебуванні дітей під опікою старшого покоління великий позитив. Бабусі і дідусі можуть тільки одне, але роблять це надійно і ефективно: залучають дитину до цінностей традиційної культури. Подібне явище нерідко узагальнюється психоаналітиками як «дифузія материнства», яка захищає дитину від винятковості материнської фіксації і дає їй цілий репертуар сурогатних образів — бабусь, дідусів, тіток, сусідок і т. ін. Це робить світ «надійнішим домом, так як материнство не залежить від вразливих людських відносин, а розлито в самій атмосфері» [31, с. 325]. З іншого боку, коли материнство не індивідуалізовано, батьківства взагалі немає; якщо ступені материнства розлиті в атмосфері, то батьківство — не більш як символ.

Звідси — для закарпатської дійсності початку ХХІ ст. нерідко бабуся і дідусь виступають у сім'ях заробітчан сурогатними батьками для своїх онуків. Соціальне (матеріальне) благополуччя «євродітей» залежить від заробітків батьків, від наявності у них роботи за кордоном та від стосунків з ними. Але їх емоційне життя розвивається інакше, на нього впливають не батьки-заробітчани, а бабусі, дідусі, тітки і сусіди. А через те, що у сім'ях трудових мігрантів бабусі й дідусі завжди враховують інтереси і потреби онуків, між ними й виникає більше взаєморозуміння, ніж між дітьми та їх батьками. Дідусі й бабусі охоче включаються в гру зі своїми онучатами, з легкістю виконують їхні бажання. У свою чергу, онуки вірять у відданість своїх бабусь і дідусів, мало їх бояться, не завжди коряться, зате у них зі своїми дідусями і бабусями набагато більше секретів, ніж з батьками. Онуки болісно переживають їхнє засмучення і часто самі «пускаються в ласки і обійми, каяття і вибачення» [27]. Так, Тетянка, батьки якої уже тривалий час працюють у Чехії, ділиться своїми почуттями тільки з бабусею: «Вона (бабуся. — О. К.) мені рідна! Лише вона знає, чим я живу. Всі інші — то так, сьогодні тут, а завтра вже там — їм не до мене» [4, с. 58]. Аналогічно, хлопчик 7-ми років, чий батьки сезонні мігранти, зізнався: «Більше за всіх я люблю свого дідуса, бо він завжди мені допомагає порадами і ніколи не їде нікуди — мені з ним добре» [4, с. 42].

Таким чином, душу заробітчанських дітей створюють дідусі та бабусі. Вони й поєднують функції матері і батька. Що ж стосується ролі самих батьків-заробітчан, то вона скоріше пасивна: «Мені пояснює бабуся, як треба поводитись. Вона вчить мене життю, вчить віри в Бога... А мама з татом за кордоном. Їм треба багато працювати, вони не можуть витратити свій час на всілякі дурниці, бо нам треба гроші. Тому мною займається бабуся» (інтерв'юер — Сніжана, 13 років) [6, с. 23]; «Розмовляє зі мною про все і про всіх моя бабуся. Батьки навіть дома стараються більшість часу приділити облаштуванню нашого життя. Чесно кажучи, дуже відчувається душевна прірва між нами, до того ж з кожним роком, як на мене, вона збільшується...» (інтерв'юер — Мирослава, 16 років) [11, с. 1]; «Гроші батьки заробляють для нас, вони їх у нас вкладають, все роблять для того, щоб ми жили у достатку. Натомість, з кожним роком і вони, і ми розуміємо, що стаємо, фактично, чужими людьми один для одного. Бо ж душу у нас вклали не вони, душу вклали бабусі і дідусі. Тому вони (старше покоління. — О. К.) для нас — основні порадики, головні критики, нарешті, найдорожчі люди!» (інтерв'юер — Петро, 21 рік) [8, с. 72].

Для взаємовідносин бабусь та дідусів з онуками характерні емоційна близькість, частота контактів, можливість спостерігати за поведінкою і діяльністю. Їм властиві позитивні результати у вихованні дітей, які копіюють поведінку дорослих, переробляючи її у свою власну. Цих дорослих діти не сприймають у їх суспільній ролі. Для батьків-заробітчан, натомість, характерні ситуативні контакти, слабка емоційна близькість і можливість спостерігати моральні прояви, а, з іншого боку, — значно вищий рівень сприймання цих дорослих як особистостей суспільних, оскільки на цю рису дорослих дитина більше всього звертає увагу. Саме через це багато дослідників трудової міграції українців вказують не тільки на складнощі культурної адаптації матерів-мігранток у країнах перебування, а й на те, що вони, як правило, поглиблюються через «батьківський культурний шок». «Він пов'язаний зі зміною відносини до матерів з боку дітей, заради яких вони приносять себе в жертву. Дослідження показують, що мігрантки нерідко змушені миритися з тим, що в їхніх дітей складаються ближчі стосунки з чужими людьми, незважаючи

на їхні часті поїздки додому, спілкування по телефону, листи й посилки з відеофільмами про своє життя. Іноді діти, що залишають під доглядом опікунів, починають ставитися до них як до справжніх матерів і навіть забувають біологічних мам. Часом діти вважають, що рідні від них відмовилися, зрадили їх, і відмовляються підтримувати з ними стосунки» [22; 16]. «Багато жінок думає, що вистачить, аби була любляча бабуся, а самі їдуть вслід за чоловіками по заграницях, щоб, не дай Бог, не знайшов собі іншу... От і мій сусід виріс без мами. До 5-ти річного віку вона його не бачила, бо була у Чехії з чоловіком, ну і дитина їй перешкоджала. Отже, вона його залишила бабці в селі. Скажу вам по великому секрету, у цього мого сусіда тепер нема бажання бути з мамою, йому його маму замінила спочатку бабка, а потім жінка. Та мама тепер не раз плаче, а він з нею може не говорити місяцями, а як подзвонить, то так з нею спілкується, що мені волосся дибки стає. Ні, він їй не грубіянить, але не раз так прибреше, що та мама потім тижнями не спить, переживає... А син собі просто покепкував з неї. Подумаєш. А в підлітковому віці ні мама, ні тато не були для нього авторитетом, і він займався не надто гарними речами... І хоча цей мій сусід тепер прекрасний сім'янин і батько, але он мама його не раз від нього плаче» (інтерв'юер — Чийпеш О, 28 років) [7, с. 12].

Бувають випадки, коли бабусі з дідусями намагаються взяти на себе виховання внуків, при цьому усунувши повністю від цього процесу їхніх батьків-заробітчан. Втручаються в особисте життя своїх дітей і онуків, вимагають повного їхнього підпорядкування і беззаперечної покори. Цим вони згубно впливають на виховання онука. Але якщо в його вихованні йде щось не так, у всьому намагаються звинуватити або його батьків, або заробітки, відстань тощо. Так, наприклад, за підрахуваннями Крупника І.Р., «серед дітей, батьки яких довірили виховну функцію бабусям та дідусям, шкільний невроз мають 78,4% школярів. Відомо, що саме на цих родичів більшість трудових мігрантів залишає дітей. Найчастіше це вже люди похилого віку, які не в змозі через багато причин виконувати виховні обов'язки замість батьків» [26, с. 116]. «Мама сама взяла на себе моїх дітей. Я навіть у декретній відпустці не була. Відразу ж пішла працювати, не хотілося втрачати місце. І хоча я ні разу не була на заробітках за

кордоном, я також є для своїх дітей «мамою на вихідний». І нічого змінити не вдається. Чоловік більшість часу у Росії, я в Ужгороді, а батьки з дітьми вдома. Прикро лише, що діти у повному підпорядкуванні моїх батьків. Мама навіть не хоче слухати від мене поради щодо дітей, вважає, що вона краще знає, як треба вчинити... а якщо щось, не дай Боже, не так — ось тоді вже винні ми з чоловіком, бо ж «дітей вам не треба, пороз'їжджаєтеся, приходите, коли схочете, та ще й виховати нормально не можете!» (інтерв'юер — Марушинець Л, 32 роки) [16, с. 36].

С. Рахматова говорить про те, що все, що складає фундамент дитини, їй дають батьки, бабусі й дідусі, і від того, як вони її виховали, що запало їй в душу і розум, залежить, якою людиною вона виросте, адже свою модель поведінки дитина частіше вибирає і буде за зразком і типом батьківської [25, с. 4]. А як видно з безлічі інтерв'ю, закарпатець похилого віку, наш сучасник, вельми стурбований життям і долею дітей і онуків, вважає їх проблеми власними. Висловлювання людей старшого покоління з сімей трудових мігрантів свідчать про те, що вони залучені в проблеми близьких, часто співвідносять цілі та плани свого життя з подіями молодих («хочу допомогти у догляді за онуками», «хочу накопичити грошей на навчання онука», «дожити до весілля внучки») [5, с. 36]. Однак, потрібно враховувати і те, що темпи розвитку сучасного суспільства стрімкі. У світі, де майбутнє невідоме, знання і досвід старших часто не можуть знайти застосування, а іноді стають навіть шкідливими через абсолютні зміни умов, обставин, законів. Людина, швидше, змушена враховувати думки вчених, орієнтуватися на погляди і поведінку сучасників, і діти, і дорослі вчаться в однолітків і навіть, більше того, — дорослі вчаться у своїх дітей. Авторитет старших уже не може бути головною опорою для молодих [28]. Ми повинні пам'ятати: бабусі і дідусі не зможуть замінити дітям батьків і дати те, що можуть дати тільки батьки. Тут занадто сильна і активна турбота про чад може мати негативні наслідки і зіграти злий жарт і з малим, і зі старим [23].

Проміжний висновок з цього всього — у родинях закарпатських заробітчан, особливо у сім'ях, де на заробітках перебувають обоє батьків, або одна мати, на початку ХХІ ст. спостерігається доволі стійка тен-

денція: старше покоління доволі часто виконує роль «підставних батьків». Дуже часто бабуся, особливо з маминого боку, стає другою матою, беручи участь у всіх справах сім'ї, від сніданку і перевірки домашнього завдання, до вибору інституту та супутника життя для онуків. Дідусі й бабусі починають прикривати безчинства підлітків — улюблених внучки/онука й надміру захищати їх перед батьками, таким чином, несвідомо ніби подовжують їх дитинство і своє колишнє важливе становище в сім'ї.

Взаємодопомога з боку бабусі та дідуся. Здавна нагляд батьків старшого покоління за онуками і, в свою чергу, догляд їхніх дітей за батьками, якщо вони стали кволими і немічними, вважаються звичними домашніми справами, обов'язками, які слід виконувати безумовно. Якщо ж вони не виконуються або виконуються погано без поважних причин, члени сімей, де таке відбувається, засуджуються їх родичами, локальним та соціальним середовищем, що, однак, не завжди буває дієвим. Також, за традицією народної педагогіки, діти в сім'ї від батьків, дідусів, бабусь, старших братів і сестер запам'ятовують, що не гарно не слухати батька чи мати, обманювати їх, глумитись з немічних, лицемірити, бути байдужим до чужих бід, тому в українських сім'ях здавна панує традиція привчати дітей до піклування про старших та хворих. Це є однією з ознак морального здоров'я народу. За народними твердженнями засвоєння моральної істини проходить через почуття, переживання та розум людини і повинно втілюватись в її шляхетності в житті [25, с. 5].

У сучасній заробітчанській сім'ї на Закарпатті допомога батьків дорослим дітям, які одружились, виражається в постійному або, частіше, тимчасовому (до будівництва або придбання ними власного житла) наданні їм свого житла. В області є чимало сімей, у яких батьки наперед, для своїх ще неповнолітніх дітей, будують окремі дво-триповерхові будинки, або ж купують для них квартири. Правда, не всім батькам вдається здійснити свою мрію і забезпечити своїх дітей житлом. Частина з них просто робить ремонт у власному домі і живе в ньому разом з уже одруженими дітьми. Розглядаючи батьківську допомогу дітям у забезпеченні житлом, не можна забувати, що «проживання «під одним дахом» у соціології прийнято вважати однією з ознак родинної єдності» [19, с. 66]. Для закарпатської дійсності це

норма. Батьківська сім'я і родина когось із уже одружених дітей нерідко живуть в одному і тому ж будинку, «під одним дахом», майже завжди мають спільний бюджет, виконують спільно сімейні функції і вважають себе за єдину сім'ю, з чим цілком згодні і їх найближче оточення (рідні, сусіди, друзі).

Інший вид батьківської допомоги на Закарпатті своїм дітям-молодятам, з якими вони живуть однією сім'єю, — це часткове або повне (дивлячись по достатку) їх звільнення від вкладів зароблених ними грошей в спільну сімейну касу на повсякденні витрати з тим, щоб вони змогли з часом побудувати собі власне житло, купити меблі, придбати все необхідне для самостійного життя. Сім'ї сина або доньки, яка живе окремо, заможні батьки з цією ж метою віддають частину своїх грошей. Ці вчинки батьків можна вважати модифікованими видами традиційної батьківської матеріальної допомоги в придбанні житла і необхідного майна, і, перш за все, меблів. У селі така традиційна допомога виявляється, як і раніше, в спорудженні будинку, але в попередні століття це була, швидше, не допомога, а обов'язок.

Трапляється, що не тільки заможні, але й батьки середнього достатку періодично або від випадку до випадку дають гроші своїм дорослим дітям на їхні особисті та сімейні потреби. Іноді тривалість цієї допомоги затягується, переходячи межі розумного, проте прагнення створити своїм дітям матеріальне благополуччя у межах реальних можливостей стало вже сучасною традицією. За даними авторського дослідження, на початку третього тисячоліття у закарпатських селах дорослим дітям допомагають грошми головним чином чоловіки-батьки, котрі працюють за кордоном. Така ж сама допомога спостерігається і з боку матерів (серед жінок-заробітчаник їх 90%, серед працівниць навчальних та медичних установ — близько 15%). Матері-домогосподарки допомагають своїм одруженим дітям переважно продуктами харчування та своєю власною працею на їхніх підсобних господарствах [5, с. 29].

Якщо батьки старі та хворі і потребують постійного догляду, то хтось із дітей бере їх у свою сім'ю, яка у такий спосіб стає трьохпоколінною. Найчастіше це трапляється, коли залишається один з батьків — батько або мати. До вдівства літне подружжя, яке проживало окремо від дітей, прагне обійтися у господарстві своїми силами, вдаючись до

допомоги дітей та членів їх сімей (частіше дочок, рідше невісток, синів, онуків, які приходять до них прибрати оселю, приготувати їжу, купити все необхідне тощо) тільки у випадках необхідності. Авторське дослідження виявило, що серед батьків, які живуть окремо від дітей, отримують від них допомогу вдома і по господарству не більше 30%. Такий відсоток пояснюється тим, що значна частина батьків у старості живе з дітьми (близько 60%). Здебільшого діти допомагають батькам у сільських місцевостях. Разом з тим, відмінності в допомозі за соціальними категоріям несуттєві. Грошову допомогу від дітей-заробітчаник отримують 40% людей похилого віку [5, с. 29]. «Мій син, коли вертається з Росії, зараз іде до мене. Приносить усілякі цукерки, дає гроші на ліки, коли мені їх треба, дає гроші й «про запас». Та я не дуже хочу брати, бо ж молодим вони більше пригодяться» (інтерв'юер — пані Марія, 70 років) [15, с. 7]. «Дочка мені з Італії присилає одяг, оливкову олію й різноманітні макарони. А ще за її гроші мені зробили операцію на тазобедреному суглобі. Це коштувало великих грошей, та діти їх не пожаліли, знайшли хорошого лікаря, заплатили йому, і мені її зробили. Без італійських заробітків «нигда шуга» я би-м дотепер не жила» (інтерв'юер — пані Йолана, 74 роки) [12, с. 94].

Старі батьки, або один з них, наприкінці свого життя частіше переселяються в сім'ї дочок, ніж синів. Коли батьки на схилі літ продовжують жити окремо, а такі випадки все ж переважають, їм допомагають всі діти, за умов нормальних взаємин усіх членів колишньої батьківської сім'ї. При цьому часто синів замінюють невістки. Пояснюється це, мабуть, тим, що в домашньому господарстві більш потрібною є домашня жіноча праця. Цікавим є те, що коли пристарілим батькам допомагає невістка, деякі з них твердять, що їм допомагає син [19, с. 68].

У селі ж для багатьох старих людей орна земля і присадибна ділянка є основними джерелами їх існування, проте самі вони з роками дедалі більше втрачають працездатність. «За цю пенсію, яку я дістаю, прожити неможливо. Якби не газдівство (маю 14 курей, свинча, коровку) та земля, й не знаю, на що бись-ме жили. На городі вродиться усе своє — і картопля, і квасоля, і огірки з помідорами... Були б лише сили робити, а то я вже з старим не дуже й маємо змогу, а молодь уся по роботах...» (інтерв'юер —

пані Ганна, 68 років) [7, с. 38]. В інших випадках батьки чинять по-різному: користуються тим, що їм дають діти за домовленістю при передачі їм права на землю, і живуть окремо від них; не відокремлюють сина або дочку, що вступили в шлюб, і живуть однією із ними сім'єю; після їх шлюбу, поки є сили, живуть окремо, а потім, ставши немічними, переходять у сім'ю сина або дочки» [19, с. 68].

Допомога батьків дорослим дітям, які живуть окремо від них, включає насамперед догляд і нагляд за онуками. Тим самим якоюсь мірою спростовується твердження соціологів про ізоляцію поколінь, ізоляцію нуклеарних сімей від родичів. Проведені польові дослідження по закарпатських селах свідчать, що більшість селян мають хоча б одного з дітей, що живе поблизу від них. Це створює умови для частих контактів батьків з дітьми і їх взаємодопомоги. Що ж стосується бабусь, то в разі потреби багато хто з них приїжджають в сім'ю дітей навіть з іншого села чи району, щоб доглядати за онуками. До речі, бабусьнянок більше, ніж дідусів. Це пояснюється їх традиційною роллю в родині, і тим, що навіть дідусі у віці 50—60 років на Закарпатті нерідко теж є заробітчанами, а тому більшість часу самі перебувають поза межами дому. У таких випадках передача традицій, норм поведінки, звичок, звичаїв йде хоча б наполовину через покоління, тобто від старшого онукам, а наполовину або менше від середнього покоління — батьків їх дітям. Тому батьки помічають у своїх дітях стереотипи поведінки, переконання, манери спілкування, особливості сприйняття тощо, які їм самим вже не властиві, від яких вони вже відійшли, і які їхні діти перейняли від людей старшого покоління. «Дитина наслухається від моєї мами, коли та говорить з сусідкою, всіляких «сільських казок», а потім увечері приходиться і переповідає їх мені...», — розповідає Палюх Оксана, у якої чоловік за кордоном, а сама вона працює медсестрою у лікарні і залишає свою донечку з бабусяю та дідусем [16, с. 45].

Із викладеного видно, що в умовах сьогоденної закарпатської дійсності надзвичайно цінною як для самих заробітчанин, так і для їхніх батьків є взаємодопомога один одному, яка охоплює господарсько-побутову, матеріальну та виховну сферу їхнього життя.

Старше покоління у родинях трудових мігрантів Закарпаття на початку ХХІ ст. з усім їхнім душев-

ним багатством є своєрідним цементуючим фундаментом у багаторівневих відносинах членів заробітчанської сім'ї. Саме воно забезпечує як господарсько-побутову підтримку сімей трудових мігрантів, та є основним вихователем їхніх дітей, джерелом життєвого досвіду та підтримки для них. Яким би не був склад сім'ї (двох- або трьохпокіліною), хто б з батьків не їздив на заробітки за кордон, дідусь і бабуся систематично спілкуються зі своїми дітьми та онуками, допомагають їм матеріально, беруть активну участь у їхньому житті. Подібна взаємодопомога відносно батьків спостерігається і з боку самих трудових мігрантів та їхніх дітей. Та це й не дивно, адже діти-респонденти з заробітчанських родин неодноразово підкреслювали, що їхні стосунки з бабусяю були істотно більш інтимними і відвертими, ніж з батьками. Враховуючи соціально-економічні зміни в нашій державі, які сприяють процесам трудової міграції, тобто збільшенню кількості функціонально неповних сімей, соціально-психологічна важливість цієї теми потребує подальших ґрунтовних досліджень.

1. Аналітична записка про обсяги трудової міграції населення Закарпатської області // Поточний архів Міністерства праці та соціальної політики Закарпатського обласного центру зайнятості населення. Діловодство Державного центру зайнятості Закарпатської області від 01.09.2006 р. на 4 с.
2. Обсяги трудової міграції жителів міського населення Закарпатської області за межі України // Поточний архів Державного центру зайнятості Закарпатської області. Діловодство за 2006 р. на 5 с.
3. Обсяги трудової міграції жителів міського населення Закарпатської області в інші області України // Поточний архів Державного центру зайнятості Закарпатської області. Діловодство за 2006 р. на 4 с.
4. Щоденник польових досліджень автора, проведених в с. В. Раковець Іршавського району (серпень 2008 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2008 р. — Зош. № 4 (інтерв'ю дітей трудових мігрантів віком від 6 до 12 років). — 65 с.
5. Щоденник польових досліджень автора, проведених в селах Закарпатської області (2007—2013 рр.) // Архів автора. — Зош. № 7 (загальні дані). — 131 с.
6. Щоденник польових досліджень автора, проведених у с. Крецьки Свалявського району (березень 2011 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2011 р. — Зош. № 1 (інтерв'ю). — 62 с.
7. Щоденник польових досліджень автора, проведених у с. М. Раковець Іршавського району (жовтень 2012 р.) //

- Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2012 р. — Зош. № 1 (інтерв'ю). — 44 с.
8. Щоденник польових досліджень Вайдич Надії, проведених під час етнографічної практики в с. Негровець Міжгірського району (літо 2009 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2009 р. — Зош. № 3 (інтерв'ю дітей трудових мігрантів). — 77 с.
 9. Щоденник польових досліджень Горбач Людмили, проведених під час етнографічної практики в селах Богдан та Видричка Рахівського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2010 р. — Зош. № 3 (інтерв'ю дітей трудових мігрантів). — 50 с.
 10. Щоденник польових досліджень Грицько Марини, проведених під час етнографічної практики у с. Кошелево Хустського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2010 р. — Зош. № 2 (інтерв'ю дітей трудових мігрантів). — 85 с.
 11. Щоденник польових досліджень Костак Ангеліни, проведених під час етнографічної практики у с. Вільхівка Іршавського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2010 р. — Зош. № 3 (інтерв'ю дітей трудових мігрантів). — 39 с.
 12. Щоденник польових досліджень Мешко І.Я., проведених під час етнографічної практики в с. Тур'я-Ремета Перечинського району (літо 2009 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2009 р. — Зош. № 2 (інтерв'ю рідних та дітей трудових мігрантів). — 101 с.
 13. Щоденник польових досліджень Омельчук Ганни, проведених під час етнографічної практики в с. Завидово Мукачівського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2010 р. — Зош. № 3 (інтерв'ю дітей трудових мігрантів). — 60 с.
 14. Щоденник польових досліджень Понзель Андріани, проведених під час етнографічної практики в с. Лази Воловецького району (літо 2009 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2009 р. — Зош. № 3 (інтерв'ю дітей трудових мігрантів). — 48 с.
 15. Щоденник польових досліджень Тегзи Оксани, проведених під час етнографічної практики в с. Березово Хустського району (літо 2009 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2009 р. — Зош. № 2 (інтерв'ю рідних та дітей трудових мігрантів). — 27 с.
 16. Щоденник польових досліджень, проведених під час етнографічної практики в с. Сасово Виноградівського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2010 р. — Зош. № 1. — Ч. 3 (інтерв'ю дружин трудових мігрантів). — С. 72.
 17. Щоденник польових досліджень, проведених під час етнографічної практики у с. Голубине Свалявського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2009 р. — Зош. № 1 (інтерв'ю). — 183 с.
 18. Артамонова Е.И. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.И. Артамонова, Е.В. Екжанова, Е.В. Зырянова и др.; под ред. Е.Г. Силяевой. — М.: Академия, 2002. — 192 с.
 19. Ганцкая О.А. Польская семья. Опыт этнографического изучения / О.А. Ганцкая. — М.: Наука, 1986. — 176 с.
 20. Скутіна В.І. Виховні функції матері, батька, бабусі, дідуся у формуванні особистості за традиціями народної родинної педагогіки / В.І. Скутіна // Сім'я та родинне виховання у національній етнопедагогічній культурі: Збірник наукових статей. — Переяслав-Хмельницький: Ризографіка, 2005. — С. 112—115.
 21. Стельмахович М.Г. Народна педагогіка / М.Г. Стельмахович. — К.: Радянська школа, 1985. — 312 с.
 22. Бурлакова В. Любов на відстані. Трудова міграція змінює підходи українців до формування сім'ї. Покинуті діти / В. Бурлакова // Тиждень ua / <http://tyzhden.ua/Society/57977>. — 27.08.2012.
 23. Виноградова В. Зачем нужны бабушки — дедушки? (О роли прародителей в современной семье) / В. Виноградова // Семья России / <http://semyarossii.ru/zhurnal/zhurnal-v/slovo-professionalu/395---.html>.
 24. Етнопедагогіка гуцульської школи [Електронний ресурс] // Реферат. Електрон. дані. — Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/reports/pedagog/14712/> (дата звернення 3.01.2013).
 25. Комісарик М.. Роль етнопедагогіки у вихованні шанобливого ставлення дітей до дорослих / М. Комісарик, І. Тютюнник. — 15 с. Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.google.ru/url?sa=t&rc=D0%B4%D1%83%D1%88%D1%83+%a1g.chnu.edu.ua/.../Роль%20етнопедагогіки%2...> (дата звернення 22.05.2013).
 26. Крупник І.Р. Вплив батьківської деривації на уявлення образу майбутньої сім'ї в дітей трудових мігрантів / І.Р. Крупник // Психологічні перспективи. — Випуск 20. — 2012. — С. 115—124. Електронний ресурс. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pp/2012_20/R1/Krupnik.pdf (дата звернення 14.05.2013).
 27. Куровская С. Бабушка и дедушка в семье / С. Куровская // <http://planeta-semja.iatp.by/54.htm>.
 28. Прабатьки (Бабусі і дідуся) в системі сімейних відносин // igisp-klass / <http://www.igisp-klass.aha.ru/ua/content/prabarki-babus-d-dus-v-sistem-s-meinikh-v-dnosin>. — 03.07.2012.

29. Русин С. На Закарпатті заробітчани залишають дітей на бабів і дідів / С. Русин // Газета по-українськи. Режим доступу: <http://zakarpattia.net.ua/>. — 18.09.2008.
30. Толстокорова А. Жіноче обличчя трудової міграції: усе більше українок вирушають на заробітки за кордон / А. Толстокорова // Український тиждень. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/58627>. — 2012. — 27 серпня.
31. Эрик Г. Эриксон. Детство и общество. / Эрик Г. Эриксон ; изд. 2-е, перераб. и доп. ; пер. с англ. и научная редакция А.А. Алексеева. — СПб. : Ленато ; АСТ; Университетская книга, 1996. — 592 с. Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.weblit.net/writer/4006/book/11575/erikson_erik_g/detstvo_i_obschestvo/read (время обращения 22.05.2013).
32. Яка роль дідусів і бабусь у вихованні онуків? // <http://verano.rv.ua/dim-i-simya/yaka-rol-didusiv-i-babus-u-vixovanni-onukiv/>. — 12.02.2013.

Oksana Kychak

GRANDPARENTS IN THE FAMILIES OF TRANSCARPATHIAN LABOUR MIGRANTS IN THE EARLY XXI c.

(impact on grandchildren and mutual help to children)

Some changes of traditional social roles within the families of Transcarpathian labour migrants during the early XXI c., particularly the crossover of parental duties to grandparents have been considered in the article. Especial attention has been paid to the roles of grandparents in mentioned families, as well as the relations between elder persons, «eurochildren» and labour migrants. Light has been thrown upon the notions of «surrogate

fatherhood and «substituting parents». The article has brought analytical study in the problem as for changes of traditional roles, when the souls of children of labour migrants, unlike the body, are created by grandparents. In the article have been exposed main ways for reciprocal support of grandparents and children in contemporary families of labour migrants.

Keywords: grandmother and grandfather, family of labour migrant, children, relations between grandparents and grandchildren, reciprocal help.

Oksana Kychak

БАБУШКА И ДЕДУШКА В СЕМЬЯХ ЗАКАРПАТСКИХ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ В НАЧАЛЕ ХХІ ВЕКА

(влияние на внуков и взаимопомощь детям)

В статье рассмотрены изменения традиционных социальных ролей в семьях трудовых мигрантов на Закарпатье в начале ХХІ века, в частности, переход родительских функций к бабушкам и/или дедушкам. Основное внимание уделено роли старшего поколения родственников в подобных семьях, а также их взаимоотношениям с «евродетьми» и родителями последних, понятиям «суррогатное отцовство», «замещающие родители» и т.п. Анализируется проблема изменений традиционных семейных ролей, вследствие чего души детей, в отличие от их тел, подвергаются активным воздействиям дедушек и бабушек, освещаются основные способы взаимодействия между старыми людьми и детьми в неполных современных семьях.

Ключевые слова: бабушка, дедушка, семья трудовых мигрантов, дети, отношения старых членов семей и внуков, взаимопомощь.